

TILSHUNOSLIK SATHLARI ORASIDAGI BOG`LIQLIK ONA TILINI O`QITISHNING ILMIIY ASOSI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.052>

G`ulyamova Xalida,

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institute Bohlang`ich ta`lim nazariyasi kafedrası katta o`qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabda tilni o`rgatishda til bo`limlari orasida ichki bog`liqlikka asoslanilishi, o`quvchilarning til bo`limlari orasida ichki bog`lnishni ongli anglashlarini ta`minlash, til birligining nutqimizdagi ahamiyatini tushunishlariga erishish haqida so`z yuritiladi.

Kalit so`zlar: tovush, so`z, ibora, gap, til sathlari, til murakkab rivojlanuvchan hodisa, tilning ijtimoiy mohiyati, til aloqa vositasi, so`z ma`nolari, so`z tarkibi, so`zning grammatik xususiyati.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЯЗЫКОВЫМИ УРОВНЯМИ НАУЧНАЯ ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Гулямова Халида,

Старший преподаватель кафедры теории начального образования Чирчикского государственного педагогического института Ташкентской области

Аннотация. В данной статье рассматривается, как преподавать язык в школе на основе взаимозависимости между языковыми отделениями, добиться осознанного понимания учащимися взаимосвязей между языковыми отделениями, добиться понимания важности языкового единства в нашей речи.

Ключевые слова: звук, слово, словосочетание, речь, языковые уровни, языковой комплекс, эволюционное явление, социальная сущность языка, языковая коммуникация, значения слова, структура слова, грамматические признаки слова.

INTERRELATION BETWEEN LANGUAGE LEVELS THE SCIENTIFIC BASIS OF TEACHING THE NATIVE LANGUAGE

Gulyamova Xalida,

senior lecturer of the Department of Theory of Early Education Chirchik State Pedagogical Institute Tashkentskoy region

Annotation. This article discusses how to teach language at school based on the interdependence between language departments, to achieve a conscious understanding of the relationship between language departments by students, to achieve an understanding of the importance of linguistic unity in our speech.

Key words: sound, word, phrase, speech, language levels, language complex, evolutionary phenomenon, social essence of language, language communication, word meanings, word structure, grammatical features of the word.

Umumiy o`rta ta`limning MO`Dining ona tili fanining “O`zbek tili ta`limi barkamol shaxs tarbiyasi, unda ma`naviy sifat va ijodiy tafakkurni rivojlantirish, milliy o`zlikni anglash, milliy an`ana va avlodlar o`rtasidagi vorislikni asrash hamda davom ettirish jarayonida yetakchi o`rin tutadi”[1] deb qayd etilishi maktabda ona tilini o`qitishga ilimiy-metodik jihatdan asosli yondashuvni taqozo etadi.

“Jamiyatdagi ijtimoiy nufuzini yuksaltirish bilan ta`lim, ilm-fan, iqtisodiyot va siyosat sohalarida o`zbek tilining mavqeyini mustahkamlash, ularda ish yuritishda

davlat tilining mutloq yetakchilik maqomini ta'minlash yo'nalishini belgilagan holda ta'limda o'zbek tilini o'qitish tizimi ushbu yo'nalishda amalga oshiriladigan ishlarni yuzaga chiqarishni ko'zda tutadi"[2] deb qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishda maktabda o'quv predmeti sifatida tilni o'rganish tizimini aniq belgilab olishni taqozo etadi.

Milliy o'quv dasturidagi "Fanlararo bog'lanishni tafakkurning rivojlanishiga qiyoslash mumkin"[3] deyilgan fikr ona tilining barcha sathlari o'zaro bog'lanishda harakatda bo'lishiga asoslanib aytilgan. Tilning fonetikasi leksikasiz o'lik, leksika fonetik birliklarsiz yuzaga kelmaydi. Tilning kommunikativ vazifasi uning barcha sathlarining o'zaro mantiqiy bog'liqligini namoyon etadi. Demak, maktab ta'limida tilning barcha tomonlarini, ya'ni fonetikasi, leksikasi, so'z yaslishi va grammatikasi (morfologiya va sintaksis)ning o'zaro ichki bog'lanishlariga asoslanish tilni o'zlashtirish jarayonining ongliligini ta'minlaydi.

Ona tili fanini o'qitish konsepsiyasida "...o'quv dasturlarini ona tili ta'limi maqsadi hamda mazmuni uyg'unligiga ko'ra isloh qilish hamda ular asosida darsliklar, o'quv qo'llanmalari va didaktik materiallarning yangi avlodini yaratish"[3] da ona tili ta'limi sathlari va ular orasidagi mazmuniy bog'lanishga asoslanilganligandagina maqsadga erishiladi.

Ma'lumki, tilning barcha tomonlarining o'zaro bog'liqligi, ko'p qirraliligi va murakkabligi, ularning dialektik birligi, avvalo, uning aloqa vositasidagi vazifasida namoyon bo'ladi.

Tilning barcha sathlari o'zaro bog'liqligi tovushsiz so'z va iboralar, so'zsiz gap yuzaga kelmasligida, so'z va iboralar gapning qurilish materiali sifatida xizmat qilishida, gaplarning mazmun jihatdan bog'lanishi biror bir voqelikni o'zida aks ettiruvchi matnni yuzaga keltirishida namoyon bo'ladi. Maktabda tilni o'rgatishda o'quvchilarning til sathlari orasida ichki bog'lanishni ongli anglashlariga erishish uchun mazkur bog'liqlikka asoslaniladi. Tilning barcha tomonlari (fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilini o'zlashtirishni ta'minlovchi yetakchi tamoyil sanaladi. Bu tilning murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega hodisa sifatida anglab yetishlari uchun ilmiy asos yaratadi.

O'quvchilarda ona tili nazariyasi yuzasidan elementar tushunchani shakllantirish jarayonida uning ichki bog'lanishining mohiyatini ochib berish tilga bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi. Ona tili ta'limida ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar izchil kurs sifatida o'rgatilishi shart emas. Masalan, oldin gap (sintaksis), keyin so'z shakllari (morfologiya), undan so'ng tovush (fonetika) o'rganilishi mumkin. Lekin til sathlari o'rtasidagi bog'lanish har bir tahlil jarayonida inobatga olinishi lozim. So'z ma'nosi (leksikologiya), tinish belgilarining qo'llanilishi va imloviy savodxonlik (orfografiya) barcha bo'limlar tarkibida o'rgatib borilishi nazardan chetda qolmasligi zaruriy shartlardan hisoblanadi.

O'quvchilarning tilning ijtimoiy mohiyati - aloqa vazifasini bajarishi, uning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishlariga erishishda quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

1. O'quv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi ahamiyatini o'quvchilarning anglashlariga erishish zarur. O'quvchilar tilning aloqa vositasi ekanini til birliklari (fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida bilib boradilar. O'quvchilarga ta'lim jarayonida ma'lumotini nima vositasida o'rganayotganini anglashiga doir savol-topshiriqlar berish shu maqsadga yo'naltiriladi. Masalan, gullarga nom bo'luvchi so'zlarni aniqlang. Shu so'zlar bo'lmaganda gullarni bir-biridan qanday farqlagan bo'lar edingiz. Nima uchun ularga alohida nom berilgan? Yoki: Sayyoralar nomini aniqlang. Ular nima uchun har xil nomlangan? Sayyoralar nomi tarkibidagi tovushlar so'z ma'nosiga qanday ta'sir ko'rsatdi? O'zbek tilida nechta tovush bor? Ular asosida nechta so'z

yuzaga kelganini o`ylab ko`rgamisiz? kabi.

2. Mehnat va nutq kishini yaratadi, uni hayvonot olamidani ajratadi. Odam mehnat jarayonida o`zining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini o`stirish bilan o`zini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni o`zgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning tili ham boyiydi. Kishilar bilan, jamiyat a`zolari bilan aloqa, munosabat, birgalikdagi mehnat har bir kishining o`sishi, rivojlanishidagi zaruriy shartlardan hisoblanadi. “Siz o`qiyotgan darsligingiz asosida nimalarni bilib oldingiz? Bundan oldin bu haqida nimalarni bilar edingiz? Shu matn asosida nutqingiz qaysi so`zlar bilan boyidi? O`ylang! Siz ixtiro qilsangiz uni nima vositasida nomlaysiz? Siz shunda tilga qanday hissa qo`shgan bo`lasiz?” kabi savollarga o`quvchilarning javoblari orqali tilni o`zlashtirib olishlari hayotiy zarurat ekanini anglatish mumkin.

O`quvchilarning tilning aloqa vositasi ekanligini tushunishlarida “Til har bir kishi hayotida, umuman, jamiyat hayotida qanday o`rin egallaydi?” savoliga javob topishlari ijobiy ta`sir ko`rsatadi. O`quvchilar sinfdan sinfga o`tishi bilan bu savolning javobi chuqurlashib va kengayib boravveradi. Til kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishlarida, yangi ixtirolar qilishlarida zarurligini hayotiy misollar asosida angelaydilar. Yoshlari ulg`aygan sari o`quvchilar odamning odam bo`lishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Buning “O`qigan hikoyangizni yozuvchi tasvirlagan so`zlardan to`liq foydalanib qayta hikoyalang. Qayta hikoyalashda qanday qiyinchilikni his qildingiz? Buni yengish yo`lini o`ylab ko`ring. Siz ham biror mavzuda yozuvchilar kabi hikoya yoza olasizmi? Bunga erishish uchun nima qilish kerak deb o`ylaysiz?” kabi savollar asosida suhbat uyushtirish lozim.

3. O`quvchilarning tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi so`zlarning paydo bo`lishi haqida ularning saviyasiga mos bo`lgan “sir”ni yechish (tushuntirish) ijobiy ta`sir ko`rsatadi. O`qituvchi o`quvchilarga tilning bir kishi tomonidan maxsus o`ylab chiqarilmaganini, u ibtidoiy odamlarning mehnat faoliyati bilan bog`liq holda yaratilganini va ular tilning rivojlanishini doimiy ravishda hissa qo`shganligini va o`zlari ham shu til vositasida uni o`zgalarga tushuntirishda quyidagi matndan foydalanish maqsadga muvofiq:

Bundan juda uzoq vaqtlar ilgari tilda faqat bir necha so`z mavjud edi. Kishilar atrofda tabiatni, narsalarni bilib, ish qurollari yaratdilar. Ishlab chiqargan narsalari ko`paygan sari tilda yangi so`zlar paydo bo`la boshladi. Atrofimizda mavjud bo`lgan shaxs va narsalarga, ularning belgilariga, juda ko`p boshqa narsalarga kishilar nom qo`yga boshladilar. Shunday qilib, til yangi so`zlar bilan boyidi va hozir ham boyib bormoqda. Shu kishilar yaratgan yangiliklarini boshqalarga til vositasida o`rgatishga harakat qilganlar”.

O`zbek tilining boyligini asoslab beruvchi matnlar bilan tanishtirish va ular ustida ishlash o`quvchilarning tilga bo`lgan munosabatini o`zgartirib boradi:

O`zbek tilining buyuk dengizi ana shu uch buyuk daryo – turkey, arabiy va forsiydan suv ichish barobarida eski lotin, xitoy, hind, mo`g`ul, rus, Yevropa tillaridan bahramand bo`lgan. Olimlarimiz allaqachon unut bo`lib ketgan ko`hna Sanskrit so`zlarini ham til xazinamizda topganlar. Shu sabab tilimiz boy,- deyishga haqlimiz...

Bizning shunday ulug` she`riyatimiz bor, boylikda beqiyos ona tilimiz bor. Til millatning bosh belgisi hisoblanadi. Til bor – millat bor. Til yo`q – millat yo`q. Istiqloq unut bo`lgan davlatchiligimizni tikladi, yo`q bo`lishga mahkum qilingan tilimizni, demakki, millatimizni asradi va aziz qildi. Endi uning biz yo`qotib ulguragan boyligini tiklash, turlicha “izm” tamg`alarini qo`yib iste`moldan chiqarilgan so`zlarni o`rniga qaytarish, buning uchun mumtoz adabiyotimizni chuqur o`rganish hozirgi avlod zimmasidagi sharafli burchdir[4]. (Topshiriq: Matnni o`qing. Unga

munosabatingizni bildiring.)

Tilning rivojlanib borishini va soʻz maʼnolarini oʻquvchilar shaxs, narsa, joy (ot), rang, maza-taʼm, hajm, shakl, hid, xususiyat (sifat), miqdor, tartib (son), harakat, holat(feʼl)ni oʻrganish jarayonida farqlab boradilar[5]. Oʻquvchilarning tilning rivojlanib borishini haqidagi tushunchasi “Soʻzning tarkibi” boʻlimini oʻrganish jarayonida yana ham aniqlashadi. Oʻquvchilar bu boʻlim materiallarini oʻrganish jarayonida tilimizdagi yangi soʻzlar tilda mavjud boʻlgan soʻzlar zaminida yaratilishini, tilda bor qoliplar asosida yuzaga kelishining ilmiy asosini bilib oladilar: olma soʻzi asosida olmazor; suv soʻzi asosida suvchi, suvdon, suvsiz, sersuv kabi. Tilda yangi soʻzning paydo boʻlishi oʻzidan keyin bir xil asosli soʻzlar guruhining hosil boʻlishiga sabab boʻladi: ishli, ishsiz, ishchi kabi[6].

Ona tilimizning boyligi nafaqat yozma manbalar asosida, balki jamiyat aʼzolarining nutqiga kiritish orqali ham saqlab qolinadi. Til harakatda boʻlmas ekan, u kishilarga xizmat qilmas ekan, bu tilning jamiyatdagi oʻrni susayib ketaveradi. Shuni nazarda tutgan holda tilning leksikasini ona tili taʼlimi uchun ajratilgan barcha darslarda, maktabda oʻqitiladigan boshqa barcha fanlar asosida oʻzlashtirilishiga eʼtibor qaratilishi lozim.

Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan oʻzgarishlar yuzasidan oʻqituvchi va oʻquvchilarning kuzatishlari ularda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi. Oʻquvchilarning muayyan mavzuni yoritishda til hodisalaridan savodli foydalana bilish va toʻgʻri nutq tuza olish koʻnikmasini egallashi tilni amaliy oʻzlashtirishni taʼmin etadigan til materialining yuqori sifatli boʻlishiga bogʻliq. Oʻquvchilarning soʻzga boʻlgan munosabatini shakllantirishda yozuvchilarimizning soʻzga boʻlgan munosabati bilan tanishtiradigan fikrlarini oʻqitish va olgan taassurotlarini soʻrash lozim. Masalan: Adabiy jarayon hamisha soʻz olamiga sayohatdir. Ijodkor Soʻzni tirik jon deb biladi va Soʻz bilan soʻzlashadi. Mening bu yozganlarim ana shunday jonli til bilan suhbat boʻlishini istayman. Umrini yashab boʻlgan va barhayot, men anglagan va anglab yetmagan sohir xilqat bilan koʻngil bogʻlarida kezib, xayolan Soʻz bilan soʻzlashsam, deyman. Siz azizlarimni ham sayrga hamroh boʻlishga taklif etmoqchiman. Soʻz moʻjizasi qoshidagi hayratlarimga oshno qilmoqchiman[7].

Oʻquvchilarning tilni oʻzlashtirish jarayonini tekshirish shuni koʻrsatadiki, tilga ilmiy qarash asoslarini shakllantirish uning muhim bogʻlanishlarini bilishga ham yordam beradi. Xususan, oʻquvchilarning soʻzning tovush tomoni bilan uning leksik maʼnosi, soʻzning morfemik tarkibi bilan leksik maʼnosi, soʻzning grammatik maʼnosi bilan uning maʼlum soʻz turkumiga tegishliligi oʻrtasidagi bogʻlanish kabilarni bilib olishi shu maqsadga xizmat qiladi. Bu bogʻlanish tilning fonetik, leksik, soʻz yasalihi va grammatik tomonlarining bir-biriga taʼsir qilishini xarakterlaydigan umumiy bogʻlanishlarning xususiy koʻrinishi hisoblanadi.

“Tildan bilim berishda oʻquvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. Oʻqituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur boʻlgan daliliy materiallarni yigʻish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga tayanadi. Tilga oid bilimni oʻrganish natijasida oʻquvchilar nutq faoliyatining sifati oʻzgaradi, ongliligi ortadi. Tilni oʻrganishni hayot bilan bogʻlash dunyoning moddiylikini tushunishga asos yaratadi”[8]. Bu bilan bir paytda ona tili darslarining asosiy vazifalaridan biri boʻlmish oʻquvchilarda toʻgʻri kuzatish va oʻz fikrlarini ogʻzaki va yozma shaklda aniq bayon etish koʻnikmasini oʻstirish masalasi hal qilinadi. Bunda oʻqituvchidan oʻquvchilarda dialektik fikrlash koʻnikmasini shakllantirishga alohida eʼtibor berish talab etiladi.

Tilni oʻrganishda oʻquvchilar uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofda hayotni kuzatish asosida oʻquvchilarning oʻzlari “topgan” yoki adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi. Oʻrganiladigan grammatik va soʻz yasalihi oʻzida

leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan nazariy bilimlarni har xil nutqiy faoliyatga ijodiy tatbiq etish o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan biri o'quvchilarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan maqsadga muvofiq boshqarish, ularda orfografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

Shunday qilib, tilni o'rganish jarayonida kichik yoshdagi o'quvchilarga o'rganilayotgan til haqidagi bilimlar majmuasi, bilish usuli, tilni o'rganishga asos bo'ladigan matnning g'oyaviy-siyosiy va badiiy qimmatini hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Milliy o'quv dasturi. O'zbek tili predmetining ta'lim tizimida tutgan o'rni va ahamiyati. -T.: 2020. 9-bet.

Milliy o'quv dasturi. O'zbek tili predmetining ta'lim tizimida tutgan o'rni va ahamiyati. -T.: 2020. 9-bet.

Milliy o'quv dasturi. Filologiya fanlari tasnifi va integratsiyasi.. . -T.: 2020. 3-10 bet.

Erkin Vohidov. So'z latofati. 2018.

Ikromova R., G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili. -T.: O'qituvchi. 2018.

Fuzailov S., Xudoyberganova M., Yo'ldasheva Sh. Ona tili. 3- sinf uchun darslik. -T.: O'qituvchi. 2017.

Erkin Vohidov. So'z latofati. 2018.

S.Matchonov, H.Bakiyeva, X. Gulyamova va b. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Ishonchli hamkoq. 2021.